

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Henk, Ingrid en de rechtsstaat

Populistische bewegingen zien gevestigde politieke structuren als een belemmering van ‘gewone mensen’. Metaforen als ‘Henk en Ingrid’ volstaan om uitdrukking te geven aan veronderstelde verschillen met burgers die, bijvoorbeeld door herkomst of afkomst, tot de ‘anderen’ worden gerekend. Deze karakteristiek van populistische bewegingen maakt duidelijk dat zij zich niet alleen tegen die ‘anderen’ keren, maar ook tegen de instituties van de rechtsstaat, waaraan het eigen is dat ze eenieder gelijkkelijk erkennen en beschermen.

---

door *Ernst M.H. Hirsch Ballin*

De auteur is hoogleraar Nederlands en Europees constitutioneel recht aan de Universiteit van Tilburg, hoogleraar Rechten van de mens aan de Universiteit van Amsterdam, en oud-minister van Justitie en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (CDA).

ER IS ALLE REDEN OM ONS AF TE VRAGEN hoe populistische bewegingen zich verhouden tot de uitgangspunten van een democratische rechtsstaat.¹ Wanneer we denken aan een hedendaagse Nederlandse politieke beweging als de PVV, kunnen we constateren dat de leider van deze beweging zelf in een recent kranteninterview het woord ‘populist’ als geuzennaam beschouwt. ‘Naar de kiezer luisteren’, aldus Geert Wilders in *NRC Handelsblad* van 12 maart 2011, ‘vind ik eerder iets moois, in die zin is populisme een geuzennaam. Maar je moet ook het lef hebben iets te roepen waar je achterban niet achter staat. Dat hebben we’, waarbij hij dan verwijst naar zijn instemming met 18 miljard euro aan bezuinigingen in ruil voor het door hem nagestreefde harde beleid inzake migratie, integratie en veiligheid. En hij zou daaraan kunnen toevoegen dat de democratisch vastgestelde wetten

toch in zijn opvatting krachtig moeten worden gehandhaafd, dat rechters zich niet richten moeten naar hun particuliere linkse sentimenten, maar naar de wil van een meerderheid die nu eenmaal harde straffen eist, en dat democratie inhoudt dat hierop wordt toegezien zonder invloeden vanuit aan de meerderheid 'vreemde' ideologieën of Europese instituties. Kortom, wat is er mis met deze uiting van de volkssoevereiniteit?

Een scherpe afgrenzing ontbreekt tussen bewegingen die men populistisch kan noemen en bewegingen waarvoor deze aanduiding niet geldt. Ik zie enkele min of meer gemeenschappelijke kenmerken in populistische bewegingen: het gebruik van naar de 'eigen' groep verwijzende termen of metaforen, wantrouwen of afwijzing van de 'elites', identificatie van tegenstanders met een verwijzing naar generaliserende kenmerken, en een vijandige houding ten opzichte van instituties die naar eigen zeggen in handen van de tegenstanders zijn. De mate en vorm waarin deze kenmerken bij de diverse populistische bewegingen uit heden en verleden aanwijsbaar zijn, verschilt.

Moet populisme dan maar worden beschouwd als een politieke stroming zoals andere? Het Program van Uitgangspunten van het CDA, vastgesteld in 1993, zegt daarover onder meer dat 'rechtsstaat en democratie onafscheidelijk met elkaar verbonden' zijn, en stelt: 'Geen democratische partij, die de beginselen van het staatsbestel aanvaardt, mag bij voorbaat worden uitgesloten van het dragen van regeringsverantwoordelijkheid.' De vraag hoe een populistische beweging zich verhoudt tot de beginselen van ons staatsbestel is dan ook zeer relevant voor de werking van de democratie. Zijn er gronden waarop een politieke beweging zich diskwalificeert als deelgenoot in het democratisch en rechtsstatelijk staatsbestel? Sommige constituties, zoals de Duitse, kennen de mogelijkheid tot uitsluiting van politieke partijen die zich keren tegen de grondslagen van de democratische rechtsstaat. Nederland kent deze mogelijkheid niet, en ik zal er ook niet voor pleiten zo'n regeling in te voeren.

Dit betekent echter niet dat elke 'democratisch *gekozen*' politieke stroming evenzeer kan worden beschouwd als een dragende kracht van de democratische rechtsstaat. Of dat zo is, wordt bepaald door de *wederkerigheid* die eigen is aan de acceptatie van staatsburgers in het geheel van de democratische rechtsstaat. In een rechtsstaat is de overheid gebonden aan het recht dat in algemene regels met medewerking van de volksvertegenwoordiging wordt vastgesteld en waarop eenieder zich kan beroepen – ook tegenover de overheid – bij de onafhankelijke rechter; en dit beroep op de rechter is in het bijzonder ook mogelijk ter handhaving van de grondrechten, de fundamentele rechten van de mens, waarover ook de democratisch gelegitimeerde wetgever *niet* vrijelijk kan beschikken. *Wederkerigheid*,

eenieder, algemeen zijn de kenmerkende trefwoorden bij de institutionele waarborging van de rechtsstaat.

Dit staat in tegenstelling tot een vast patroon in de wijze waarop populistische bewegingen zich tot de kiezers richten. Een van hun in meerdere of mindere mate gemeenschappelijke kenmerken is dat zij ‘gevestigde’ politieke structuren als een belemmering of benadeling van de ‘gewone mensen’ zien. Om de ‘gewone mensen’ aan te duiden, behoeven zulke be-

De immigranten worden als de ‘anderen’ gezien en niet tot het Nederlandse volk gerekend

wegingen niet per se van ‘het volk’ te spreken: allerlei naar de ‘eigen’ groep verwijzende metaforen, zoals ‘Henk en Ingrid’, volstaan om profiel te geven aan veronderstelde verschillen met burgers die op een of andere manier, door herkomst of

afkomst, tot de ‘anderen’ worden gerekend. Deze karakteristiek van populistische bewegingen maakt duidelijk waarom zij zich niet alleen tegen die ‘anderen’ keren, maar ook tegen de instituties van de rechtsstaat waaraan het eigen is dat ze eenieder gelijkelijk erkennen en beschermen, zoals de rechtspraak, de ombudsman en Europese instellingen die grondrechten handhaven.

Om duidelijk te maken dat ik het heb over een werkelijk in de Nederlandse politiek aanwezige stroming, citeer ik enkele passages uit het verkiezingsprogramma van de PVV van vorig jaar. In zijn voorwoord schrijft de voorzitter: ‘De multiculturele nachtmerrie die ons wordt aangedaan kunnen we en willen we niet als een vaststaand feit aanvaarden. Het Nederlandse volk heeft niet om de massa-immigratie gevraagd en moet daar dan ook niet de prijs voor betalen. De schuld ligt niet bij Henk en Ingrid. De schuld ligt bij de linkse elites die denken dat de wereld eruitziet als Woodstock.’

De immigranten worden dus als de ‘anderen’ gezien en niet tot het Nederlandse volk gerekend; de ‘schuld’ voor de door hun aanwezigheid veroorzaakte ‘multiculturele nachtmerrie’ wordt bij ‘de linkse elites’ gelegd. De concrete uitwerking is ook glashelder en kan met een paar van de vele mogelijke voorbeelden worden geciteerd: ‘Geen moskee er meer bij’, ‘Geen subsidies meer voor islamitische media’, ‘Geen hoofddoekjes in de zorg, het onderwijs, het gemeentehuis of waar dan ook bij de overheid, en evenmin bij welke gesubsidieerde organisatie dan ook’, ‘De stekker uit de Commissie Gelijke Behandeling’, ‘Verbied de boerka en de koran, belast hoofddoekjes’, ‘Handhaving van het bijzonder onderwijs en artikel 23 van de Grondwet, maar islamitische scholen gaan dicht.’ Dit zijn letterlijke citaten uit het Verkiezingsprogramma 2010. Henk en Ingrid moeten zich aangesproken voelen omdat ze in de aangevallen personen en symbolen

de ‘schuldigen’ gaan zien voor veranderingen in hun leefwereld die ze niet hebben gewild. Ik hoef hier niet te herhalen dat hun onvrede begrijpelijk-kerwijs alleen maar groter wordt als het van de zijde van de overheid – de gevestigde instituties – ontbreekt aan respect en actie in antwoord op hun onvrede. Juist nu we spreken over spanningsvelden tussen populisme en rechtsstaat is het van belang te onderstrepen dat een rechtsstaat niet ‘verdedigd’ kan worden door je neus op te halen voor tekortkomingen in de overheidszorg.

‘Populisten hebben’, aldus Anton Zijderveld in zijn twee jaar geleden verschenen essay over populisme, ‘doorgaans negatieve programma’s. Op niet echt rationeel beredeneerde wijze werkt negativiteit verenigend.’² ‘Het drijft op zinderende emoties van onbehagen, onzekerheid, vaak ook rancune.’ Ook wijst Zijderveld erop dat ‘er met gebruik van ongenuan-geerde generalisaties ver buiten de achterstandswijken, in doorgaans ge-goede kringen, ook een zinderende onvrede met de multiculturele, multi-etnische maatschappij is ontstaan. Deze niet rationeel beargumenteerde, zinderende onvrede spreidt zich als een olievlek over de samenleving uit.’³

VRIEND EN VIJAND

Populisme is er dus in soorten en maten. Maar wat hier ook van zij: wij zien er een voorbeeld in van de opvatting van politiek in het denkschema van ‘vriend en vijand’. Deze door Carl Schmitt aan ‘het politieke’ gegeven duiding is internationaal door tal van auteurs in mijn vakgebied omarmd, maar door anderen bestreden. Zeker, er kan reden zijn om een politieke ideologie af te wijzen omdat deze vijandig staat tegenover de uitgangspunten van het staatsbestel: bijvoorbeeld omdat ze een gewelddadige heerschappij legitimeert, omdat zij de democratische besluitvorming wil vervangen door een eenpartijstelsel, of omdat ze alleen geloofsgenoten of alleen mannen als volwaardige staatsburgers respecteert. Men kan echter democratie niet tegen zulke tegenstanders – vijandige ideologieën – verdedigen als men tegelijkertijd zelf uitsluiting of achterstelling bepleit van een groep wegens herkomst, geloof of etniciteit. Dan wordt de bijl gelegd aan de wortel van de democratische rechtsstaat: het principe van de *wederkerige* erkenning van alle burgers zonder onderscheid als deelgenoten in het politieke proces.

De collectieve diskwalificatie van groepen – de immigranten, de ‘elites’ – is bovendien een zeer riskante toepassing van het vriend-vijandschema in de politiek, omdat ze op een wezenlijk punt verschilt van andere vormen van polariserende politiek: feiten zijn irrelevant. Daarin onderscheidt elke groepsgewijze bestrijding zich van politieke discussie met een politieke

‘tegenstander’ van wie men bepaalde *opvattingen* (dus niet slechts het behoren tot een bepaalde groep) bestrijdt. Ze sluit redelijkheid van het politieke discours bij voorbaat uit, want er wordt geen beroep gedaan op de mogelijkheid van een verandering van opvatting. Een van de ongelukkige bijverschijnselen van politiek vanuit vijandbeelden is het pantser dat ze legt om de politieke standpunten. Tegen deze achtergrond wil ik nu op drie specifieke punten ingaan: de vrijheid van meningsuiting, de strijd tegen de ‘elites’, en de verhouding tot de buitenwereld.

DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Het eenentwintigste-eeuwse Nederlandse populisme staat vanzelfsprekend in een andere maatschappelijke en retorische context dan eerdere populistische bewegingen. Sleutelbegrippen uit het heersende discours, zoals rechtsstaat en integratie, worden overgenomen en de werking van grondrechten wordt niet bestreden maar selectief aan een herinterpretatie onderworpen. Daartoe behoort ook de duiding van een van de sleutelbegrippen uit de Europese politieke geschiedenis, namelijk ‘vrijheid’. De vrijheid van meningsuiting heeft op goede gronden een hoge rang in de Nederlandse constitutionele rechtsontwikkeling. Ze is historisch verbonden met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en sinds de negentiende eeuw direct betrokken op de ontwikkeling van democratisch staatsburgerschap. Beperkingen behoeven een specifieke rechtvaardiging op grond van wettelijke voorschriften ter bescherming van essentiële belangen van de samenleving en andere burgers. Ook de strafrechtelijke handhaving ter bestrijding van het aanzetten tot haat staat inmiddels ter discussie. Men verlangt een vrijelijk uitgesproken botsing der meningen, die in de massamedia zichtbaar wordt gemaakt en door opiniepeilers op de voet gevolgd, maar – zolang er geen fundamentele rechten worden geschonden – lijkt hier een moreel *anything goes* te gelden. Het op vrije uitwisseling van argumenten gebaseerde negentiende-eeuwse democratische ideaal is met het thans populaire adagium ‘dat iedereen alles moet kunnen zeggen’ geradicaliseerd, maar ook ontdaan van eisen van redelijkheid naar de inhoud.

In beargumenteerde politiek ligt echter wel de eis besloten dat democratische besluitvorming overtuigend en effectief is. Wanneer burgers – onder wie degenen tot wie populistische bewegingen zich richten – vragen om realisering van hun behoeften aan zekerheid en veiligheid, en respons daarop ontbreekt, hebben populistten een open doel voor zich. Ze kunnen dan gebruikmaken van gevoelens van verlatenheid, enerzijds door ‘geen blad voor de mond te nemen’ wanneer het gaat om de bevolkingsgroepen

waartegen ze zich keren, anderzijds door radicale meningen te laten prevaleren ten opzichte van de reële omvang van de problemen. Dit fenomeen is wel omschreven als *fact free politics*. Wanneer vervolgens waarden noch

Wanneer louter getalsverhoudingen doorslag geven in besluitvorming, verheft dit de spanning met beginselen van de rechtsstaat

feiten, maar getalsverhoudingen de doorslag geven in de besluitvorming, kan dit de in aanleg al langer aanwezige spanning met de beginselen van democratie en rechtsstaat, waar ik al eerder op wees, verhevigen. Dit spanningsveld wordt des te meer zichtbaar zodra andere politieke partijen – uit electorale of

andere belangen – niet meer de waarden van de democratische rechtsstaat durven of willen verdedigen. Dit deed (of doet) zich voor bij aanvallen op rechters en op de EU (het Verdrag van Lissabon).

DE INSTITUTIES ALS VIJAND

Zeker, het is de rol van oppositionele politieke bewegingen om kritiek te leveren op besluiten en handelingen van de zittende bestuurders. De negatieve invalshoek van veel populistische bewegingen reikt echter verder: het vertrouwen in belangrijke instituties van de samenleving wordt in algemenere zin ondermijnd, bijvoorbeeld door rechters te identificeren met als vijand beschouwde elites dan wel door politisering te bedrijven van die instituties die verondersteld worden hun taken te vervullen ongeacht specifieke politieke oriëntaties, wat ook geldt voor het Openbaar Ministerie en uiteraard bij uitstek voor de Koning als constitutioneel staatshoofd. Juist de bijzondere positie van deze instellingen maakt dat ze in de strijd van de populist worden gemaakt tot object van wrevel en ongenoegen; verontruste burgers worden zo *Wutbürger*.⁴ Hierbij moet worden bedacht dat deze ontwikkeling in de hand is gewerkt door zwakte en weifelmoedigheid in de verdediging van zulke instituties.

De centrale instituties van het staatsbestel hebben alle een taak in het concretiseren en realiseren van waarden van rechtvaardigheid en solidariteit. Daartoe behoort uiteraard ook de handhaving van de gestelde regels. Zoals Rob Wijnberg onlangs opmerkte wordt het functioneren van deze instituties in weerwil van hun constitutionele positie in de politieke sfeer getrokken.⁵ Het ligt voor de hand dat juist instituties met ‘gezag’ die voor de samenleving als geheel – ook de in discrediet gebrachte groepen – verbindende waarden kunnen overbrengen (Koning, rechters en nationale ombudsman bijvoorbeeld) in een populistisch discours in diskrediet worden gebracht.

Tot de maatschappelijke ontwikkelingen die aan de dynamiek van het populisme hebben bijgedragen, behoren ongetwijfeld de globalisering en de Europese integratie. Deze hebben immers afbreuk gedaan aan vormen van verbondenheid en solidariteit die geselecteerd waren aan de referentiekaders van een nationale staat. Politieke gezagsdragers staan voor de lastige taak loyaliteit en verbondenheid met het staatsverband te genereren – zowel nationaal als Europees – zonder een beroep te kunnen doen op een *etnische Wärmekreis*.⁶ De taak om desalniettemin deze verbondenheid op te roepen, ten dienste van alle staatsburgers, is moeilijk maar noodzakelijk en moreel vereist, en tegelijk kwetsbaar ten overstaan van degenen die politiek in een vijand-vriendschema willen bedrijven.

DEMOCRATIE ZONDER UITSLUITING

Ik wees al op de duiding van politiek in het schema van vriend en vijand. De wetenschappelijke discussie daarover is verbonden met een controverse over een vermaarde uitspraak van Ernst-Wolfgang Böckenförde: ‘Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann. Das ist das grosse Wagnis, das er, um der Freiheit willen, eingegangen ist. Als freiheitlicher Staat kann er einerseits nur bestehen, wenn sich die Freiheit, die er seinen Bürgern gewährt, von innen her, aus der moralischen Substanz des einzelnen und der Homogenität der Gesellschaft, reguliert. Andererseits kann er diese inneren Regulierungskräfte nicht von sich aus, das heisst, mit den Mitteln des Rechtszwanges und autoritativen Gebots, zu garantieren versuchen, ohne seine Freiheitlichkeit aufzugeben und – auf säkularisierter Ebene – in jenen Totalitätsanspruch zurückzufallen, aus dem er in den konfessionellen Bürgerkriegen herausgeführt hat.’⁷

Deze passage, in een publicatie die oorspronkelijk in 1967 verscheen, heeft vaak aanleiding gegeven tot de gedachte dat de moderne rechtsstaat volgens Böckenförde afhankelijk zou zijn van een verbinding met christelijke ideële bronnen. Het is de vraag of die interpretatie plausibel is, gegeven de context van het seculariseringsproces waarover Böckenförde schrijft.⁸ Habermas neemt een standpunt in dat niet afhankelijk is van een externe ideële legitimatie van de democratische rechtsstaat. In zijn gedachtegang impliceert de idee van de democratie de rechtsstatelijkheid als wijze waarop zij haar bevoegdheden uitoefent; de rechtsstaat is dus geen beperking, hij is niet een (in de ogen van sommigen hinderlijk) tegenwicht van de democratie, maar wordt erdoor gekenmerkt dat er geen recht is zonder grondrechten. Deze twee opvattingen staan minder scherp tegenover elkaar dan het lijkt. De democratische rechtsstaat kan zijn legitimatie

niet afdwingen, maar vindt die legitimatie in de algemene participatie van zijn burgers – dankzij processen van vorming en maatschappelijke motivatie – bij democratisch zelfbestuur dat op de wijze van de rechtsstaat is ingericht. Tim Reiß vat dit zo samen dat het democratische proces ‘das “einigende Band” (ist), das die Bürger eines Rechtsstaats miteinander verbindet’.⁹ Er kan geen democratie zijn zonder rechtsstaat, en omgekeerd.

Daarmee is ook gezegd dat een democratie niet kan functioneren wanneer zij gepaard gaat met uitsluiting van bepaalde groepen uit de bevolking van volwaardige participatie. Ook als een politieke stroming een meerderheid in de bevolking tot zulke vormen van uitsluiting zal bewegen, is dit onverenigbaar met de beginselen van het democratisch-

rechtsstatelijke staatsbestel. Een democratische rechtsstaat is er voor iedereen, of hij is er niet.

Populisme is vaak een beweging van ongenoegen en ongeduld. De democratische rechtsstaat is niet vanzelf een gemakkelijke vorm van

Een democratische rechtsstaat is er voor iedereen, of hij is er niet

heerschappij voor wie verwacht dat opinies en behoeften onmiddellijk en in hoog tempo worden omgezet in beleid. Ook in tijden van grote welvaart kan onzekerheid als gevolg van een ramp, een aanslag of een economische crisis omslaan in ongenoegen. Geen overheid – en dus zeker niet de gewantrouwe elite – kan deze onzekerheid en dit ongenoegen spoorlags wegnemen; publicitaire slagvaardigheid kan dat harde feit slechts tijdelijk aan het oog onttrekken. De gebondenheid van de overheid aan het recht en de afwegingen die door grondrechten worden vereist, brengen mee dat besluitvorming aan procedures is gebonden. Deze hebben niet alleen een legitimerende functie, maar dienen ook de kwaliteit van de besluitvorming. Dit betekent echter ook dat een democratisch besluitvormingsproces een zekere mate van geduld vereist. Wanneer er tussen de impuls van het moment en de beslissing en uitvoering tijd zit, is dat echter niet *alleen* een oefening in geduld, maar ook een vorm van respect voor degenen wier goed recht het is hun opvattingen en belangen naar voren te brengen. Dat is de operationalisering van de eis van wederkerigheid. Het meewegen van het gezichtspunt van de ander, en dus van iedere betrokkene, is een eis die geldt voor zowel democratische wetgeving als voor rechtsstatelijke rechtsgangen. Tegelijk echter ligt hierin de eis besloten dat democratische besluitvorming standvastig en daardoor effectief is, wanneer burgers vragen om realisering van legitieme behoeften aan zekerheid en veiligheid.

Politici die zich van hun verantwoordelijkheid bewust zijn, zullen dit ook aan Henk en Ingrid willen duidelijk maken. En als Henk en Ingrid niet alleen

boos zijn over een wereld die er anders uitziet dan ze zich wensten, maar hun door de overheid echt onrecht wordt aangedaan, zullen ze die rechtsstaat wellicht dan toch meer dan ze ooit verwachtten, gaan waarderen.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een inleiding voor een symposium van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 14 maart 2011.
- 2 Anton C. Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee, 2009, p. 34.
- 3 Zijderveld 2009, pp. 40-41.
- 4 Dirk Kurbjuweit, 'Der Wutbürger', *Der Spiegel*, 2010, nr. 41, pp. 26-27.
- 5 *nrc.next*, 8 maart 2011; *NRC Handelsblad*, 11 maart 2011.
- 6 Göran Rosenberg, 'Cultural diversity and political priority', *Lettre Internationale*, 2000, nr. 3.
- 7 Ernst-Wolfgang Böckenförde, *Recht, Staat, Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006, p. 112.
- 8 Zie Tim Reif, 'Homogenität oder Demokratie als "einigendes Band"? Zur Diskussion der "Voraussetzungen des Rechtsstaats" bei Böckenförde und Habermas', *MenschenRechtsMagazin*, 2008, nr. 2, pp. 205-219.
- 9 Reif 2008, p. 214.